

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2004 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2004

2

VILNIUS 2005

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2004

2

VILNIUS 2005

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 01108 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

ATSIMINIMAI

BRONIUS GENZELIS

DVASINIŲ VERTYBIŲ ĮPILIETINIMAS

Kiekvienas laikotarpis turi savo žaidimo taisykles, tik reikia sugebėti jas įsisavinti. Istorijoje nebūna situacijų be išeities. Tik kyla klausimas, kaip ją rasti... Dalį žmonių esamybė visuomet tenkina, kitiems tokia, kokia ji yra, nepriimtina. Kiekvienas savaip supranta savo vaidmenį. Vieni, pasak V. Gėtės „Fausto“ herojų, džiaugiasi gyvenimu tokiu, koks jis yra, žemiškomis vertybėmis, o kitų jos netenkina. „O mūsų polėkiai ir išvajoti žygiai? / Ko jie verti? Kas atsakys į tai?“ – klausia Faustas savęs.

Gal ne visiems rūpi žygiai. Bet ar visi pajėgūs kęsti nuolatinį pažeminimą? Būti tarnu, ar būti savimi? Okupacijos sąlygomis dažnas susiduria su šia dilema. Įvykių verpetai neretai įsuka žmogų į savo sukurius. Tik po to galima atsakyti, kas jis. Ne visi gimsta didvyriais, kaip ir ne visi tampa išdavikais. Tam reikia ir sąlygų. Žmogus gali turėti visas išdavikui būdingas potencijas, bet tam, kad juo taptų, reikia turėti: a) ką išduoti; b) kam išduoti. Nesant šių veiksnių, žmogus niekada nerealizuos savo prigimties. O po to sakoma: kas galėjo apie jį blogai pagalvoti – buvo žmogus kaip žmogus, o štai koks pasirodė... Iš čia viena išvada: normaliose sąlygose ir gėris, ir blogis tūno užsislėpę. Tik ribinėje situacijoje atsiskleidžia žmogus. Ji priverčia veikti. O okupacinis režimas mus pastatė būtent į ribinę situaciją. Neveikimas žemina žmogų. Neteisiu tų, kurie rašė apie savo artimuosius skundus, bet nelaikysiu jų pa- garbos vertais žmonėmis.

Gyvenimo kelyje nesusidūriau su tais, kurie pajėgtų iškrėsti dideles niekšybes (ir laikotarpis buvo ne tas), bet smulkių ne tiek mažai patyriau. Ir kitką stebėjau nuo mažumės: jeigu turi idėjų, visuomet atsiras, kas padės jas realizuoti. Savo kelyje sutikau daug įdomių žmonių: ir pagrindininkų, ir vėliau savo darbais išgarsėjusių vyrų, bet

apie tai galbūt kitą kartą. Dabar... apie leidybos reikalus. Nuo mažumės buvau įsitikinęs, kad tauta, praradusi politinę nepriklausomybę, gali ją atgauti, bet nė viena tauta, atsiskiusi savasties, neprisikėlė iš numirusiųjų.

Norą tyrinėti ir skelbti darbus iš Lietuvos kultūrinio palikimo paskatino studijos Maskvos universitete. Ten buvo skaitomi *TSRS tautų filosofijos istorijos* kursai. Žinoma, akcentuota Rusijos. Kursas buvo nepaprastai išpūstas. Prof. Š. Mamedovas skaitė Užkaukazės tautų filosofijos istoriją. Skaitė patraukliai. Apie Lietuvos filosofiją absoliučiai nieko nežinojau. Atsiverčiau dvitomį „Очерки по истории философской и общественной политической мысли народов СССР“, išleistą 1956 metais. Pirmame tome apie Lietuvą nesuradau nieko, nors ten rašyta ir apie Ukrainą, ir apie Baltarusiją. Antras tomas, skirtas XIX amžiui, mane ne juokais supykėdė. Iš trumpo J. Žiugždos straipsnelio sužinojau, kad žymiausia Lietuvos mąstytoja... Žemaitė. Jokios užuominos apie Vilniaus universitetą. Iš kitų kursų žinojau, jog visuose senuose universitetuose buvo dėstoma filosofija, žinojau, kad ir Vilniaus universitete taip pat. Kas jame skaitė? Kaip plėtojosi politinė, visuomeninė mintis? Tada ir užsibrėžiau pasišvesti Lietuvos filosofijos analizei. Savo mintimis pasidalinau su prof. P. Škurinovu. Jis pritarė ir apgailestavo, kad filosofijos fakultete nedėstomas Pabaltijo respublikų filosofijos istorijos kursas, nes nėra, kas jį galėtų skaityti.

Diplominiam darbui pasirinkau Joną Šliūpą. Kodėl J. Šliūpą? Suradęs „Aušros“ komplektą pamačiau, kad J. Šliūpas populiario atskiras socialines idėjas, rūpinosi lietuviška filosofijos terminija. Prof. P. Škurinovas apsiėmė būti mano vadovu. Apsigyčiau. Šiandien nesakyčiau, kad tai buvo šedevras. *TSRS tautų filosofijos istorijos* katedra įtraukė J. Šliūpą į savo programą, pasiūlė mano darbą spaudai, o man – stoti į aspirantūrą, ir jeigu sėkmingai baigsiu, likti katedroje. Likti Maskvoje nepanorau, bet rekomendaciją į aspirantūrą ir spaudai pasiėmiau (įstojau į Lietuvos TSR Istorijos instituto aspirantūrą).

Sėkmingai debiutuoti Lietuvos spaudoje nesisekė... Parašęs straipsnį apie J. Šliūpą, pridėjęs katedros rekomendaciją, nunešiau jį į „Mokslo ir gyvenimo“ redakciją. Iš redaktoriaus Kazio Sidaravičiaus sužinojau, kad apie J. Šliūpą rašyti labai pavojinga, nes valdantieji apie jį nekokios nuomonės. Pažadėjo surizikuoti, nes asmeniškai pažinojo ir gerbė J. Šliūpą. Man keisti pasirodė tie redaktoriaus būgštavimai. Perskaitęs J. Šliūpo straipsnius „Aušroje“ žinojau, kad jis ateistas, savo pasaulėžiūra artimas socializmui. Atrodytų, kad pagal tuometinę konjunktūrą tokie autoriai verti iškėlimo iš nebūties. Pasirodo, didžiausia J. Šliūpo nuodėmė – jis karštas Lietuvos valstybingumo šalininkas. Artėjo mąstytojo šimtmečio jubiliejus. Padarius prierasą, esą skaitytojais klausė redakcijos, kas gi buvo tas J. Šliūpas, išspausdino.

Ne veltui K. Sidaravičius baiminosi. Artimiausiam „Žinijos“ draugijos tarybos posėdyje pirmą karą išvydau Mykolą Burokevičių (tuomet jis buvo LKP Vilniaus mies-

to komiteto Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas). Jis perkūnais trunkėsi prieš redakciją, reikalavo redaktoriaus atstatydinimo, esą šis garbina visokius reakcionierius. Pertraukos metu nedrąsiai priėjau prie M. Burokevičiaus ir paklausiau, ar jis ką nors J. Šliūpo skaitė. Šis atkirto: „neturiu laiko skaityti visokius fašistpaikius...“ Padėtį išgelbėjo žinomas JAV lietuvių komunistas Rojus Mizara, viešai pasidžiaugęs, kad Sovietų Lietuvoje neužmirštas J. Šliūpas. Tad atsiriboti nuo R. Mizaros būtų buvę pernelyg nepatogu. Paliko J. Šliūpą ir „Mokslo ir gyvenimo“ redakciją ramybėje.

Užkliuvo ir mano pirmasis mokslinis straipsnis „Laisvės idėjoms nėra sienų...“ („Pergalė“, 1963, Nr. 3), parašytas minint ukrainiečių poeto Taraso Ševčenkos 150 gimimo metines. Kruopščiai Lietuvos, Rusijos ir Ukrainos archyvuose rinkau medžiagą apie ukrainiečių dainiaus ryšius su Lietuvos kultūros ir būsimojo 1863 m. sukilimo veikėjais. Kitą dieną po straipsnio pasirodymo mane išsikvietė akad. Juozas Žiugžda ir davė pylos... už rusų revoliucinių demokratų vaidmens menkinimą. Nesugebėjau suprasti, už ką... Aleksandrą Gerceną ir... Černyševskį gerbiau, bet nemaniau, kad nuo jų priklausė T. Ševčenkos talentas. Bandžiau tai įrodyti akademikui, bet išgirdau: „istorikas turi mokėti skaityti tarp eilučių..., ne, iš tavęs neišeis istorikas...“ Supratau, kad reikia darbo ieškoti už instituto sienų. Tačiau išliko šilti santykiai su Juozu Jurginiu, Vytautu Merkiu, Inge Lukšaitė, Anatanu Tyla ir kitais instituto bendradarbiais.

Rūpėjo du dalykai: ugdyti demokratinę mąstymą ir įrodyti Lietuvos kultūros didingumą, paneigti skleidžiamą mitą, esą lietuvių tauta už viską turi būti dėkinga Rusijai, nes pati Lietuva esą buvęs atsilikęs kraštas. Po Nikitos Chruščiovo nuvertimo iki *Prahos pavasario* nebuvo aiškios ideologinės nuostatos, neišku buvo, kur pakryps įvykiai. Lietuvoje pagyvėjo intelektualinis gyvenimas. Primiršta 1958–1959 m. raganų medžioklė. Kai kam atrodė, jog tai praeitis. Ir vėl ne vienas Vilniaus universiteto dėstytojas mąstė: „nesnauskim...“ Reorganizuoti įvairių sričių mokslo darbų leidiniai, siekta, kad jie būtų skaitomi.

Šiandien sunku pasakyti, kas tarė pirmą žodį, organizuojant tą ar kitą leidinį, ieškant kelių, kaip apeiti vieną ar kitą draudimą. Viskas buvo standartizuota. Maskvos nustatyta, kokius ir kas turi teisę leisti mokslo darbų leidinius. Jie buvo mažaverčiai, nepaskaitomi ir neįdomūs. Berods, kalbininkui prof. Jonui Kazlauskui kilo mintis iš standartinio leidinio padaryti žurnalą „Baltistika“, apeinant visas nustatytas regulas. Po jo vietoje standartinio mokslo darbų tęstinio leidinio „Filosofija“ pasirodė mokslo populiarus žurnalas „Problemos“, nors oficialiai taip jo pavadinti nebuvo galima. Tiražas – 2000 egzempliorių. Jis bematant buvo išperkamas. Lietuvoje nežinomas kitas toks laikotarpis, kuriame taip būtų domėtasi filosofija.

Visiems buvo įkyrėjusios brukamos iracionalios lenininės dogmos. Siekiant supažindinti su kitų šalių filosofais, „Problemose“ spausdintos ištraukos iš jų veikalų. Manyta, kad taip įvedus į apyvartą naujus filosofų vardus, vėliau juos galima bus panaudoti rengiant Filosofijos istorijos chrestomatijas. Žurnale spausdinti straipsniai ir iš Lietuvos kultūrinio palikimo. Pirmieji numeriai ėjo be žymesnių ekscesų, tačiau jautėsi „marksizmo grynumo“ saugotojų nepasitenkinimas. Genrikas Zimanas nuo pirmųjų dienų troško paimti „Problemas“ į savo globą. Pavyko jo neįsileisti į redkolegiją, bet iškilo nenumatytų problemų.

„Problemas“, kaip ir visus kitus humanitarinės krypties mokslo darbus, leido „Minties“ leidykla. Ji turėjo tik vieną filosofijos redaktorių M. Joffę, kuris visus jam keliančius abejones straipsnius nešdavo G. Zimanui. Šis, dar numeriui nepasirodžius, keldavo vėjus. Reikėjo kaip nors nuo jo išsigelbėti. Kadangi M. Joffė sunkiai redaguodavo, laiku nepadarydavo, blogai mokėjo lietuvių kalbą, „Minties“ leidyklos vadovai patarė leidyklai parašyti laišką dėl redaktoriaus kompetencijos. Universiteto prorektorius Jonas Grigonis parašė ir pelnė didžiausio antisemito vardą... „Minties“ leidyklos vadovai M. Joffę atleido. Šį veiksmą G. Zimanas priėmė kaip asmeninį įžeidimą. Sustiprėjo puolimas. 1973 m. rugpjūčio mėn. „Komunisto“ numeryje pasirodė A. Gaidžio, J. Lazausko, A. Steponavičiaus ir Irmijos Zakso pasirašytas straipsnis, sudirbantis į šuns dienas „Problemas“. Daugiausia kliuvo man ir J. Repšui.

„Problemų“ redaktorius buvo J. Barzdaitis, tačiau jis buvo kūrybinėse atostogose, gyveno Šakiuose, todėl visus žurnalo numerius teko pasirašyti man. J. Repšys buvo kaltinamas marksizmo revizionizmu, o aš dar ir tuo, kad „sąmoningai išieškau marksizmo klasikų veikaluose citatų, pateisinančių buržuazinį nacionalizmą ir revizionizmą“. Prasidėjo vėjus ne tik prieš „Problemas“ bet ir apskritai prieš humanitarus. Akcijai vėl vadovavo LKP CK mokslo skyriaus vedėjas Jonas Bielinis. Jį lydėjo viena komisija po kitos. Žurnalo „Problemos“ redkolegija buvo išvaikyta. Panašiai pasielgta ir su kitomis mokslo darbų redkolegijomis. Sunku pasakyti, kuo būtų pasibaigusi antroji raganų medžioklė¹, jeigu ne Antano Sniečkaus mirtis. Naujasis Lietuvos „šeimininkas“ Petras Griškevičius atsiribojo nuo „ideologų“ G. Zimano ir J. Žiugždos, o naujoji dvaro ap-linka dar nebuvo susiformavusi.

Prieš „Problemas“ vykdoma akcija sutapo su mano daktaro laipsnio (pagal dabartinę sampratą habilituoto daktaro) disertacijos gynimu. Tada galiojo „šventa“ taisyklė: asmenims, kurie turi kokių nors nuobaudų, disertacijos gynimas atidedamas. Universiteto vadovybė neskubėjo manęs bausti už ideologinius nukrypimus, nors tokį veiksmą

¹ 1958–1959 m., apkaltinus nacionalizmu, buvo išvalytas Vilniaus universitetas: atleistas ir iš TSKP pašalintas rektorius, išvaikyta Lietuvių literatūros katedra, pakeista Vilniaus pedagoginio instituto vadovybė. Tada labiausiai „nusipelnė“ Stasys Lazutka ir J. Bielinis.

kitą dieną po disertacijos gynimo man už akių atliko universiteto LKP komitetas. Kadangi visi gynimui būtini dokumentai jau buvo sutvarkyti, tiesiogiai šis baudimas neturėjo pasekmių. Čia man padėjo studijos Maskvoje...

Prof. P. Škurinovas buvo užkietėjęs žvejys. Jis beveik kiekvienais metais atvykdavo atostogauti į Trakus ir sakydavo, kad idealesnės vietos žvejybai nėra. Atostogų metu mes matydavomės. Mano disertacijos gynimo metu jis buvo Vyriausios atestacinės komisijos prie TSRS Ministrų Tarybos Filosofijos krypties ekspertų komisijos pirmininkas. Vėliau jis man pasakojo: „po tavo gynybos prieš tave atėjo vežimas..., nesigilinau, kas ten prirašyta... Tokiu atveju reikėjo autoritetingo recenzento, nunešiau išplėstinį tavo referatą Ščipanovui², priminiau jam, kad tu mūsų auklėtinis. Jis pavartė, pavartė ir užrašė, kad tinkama. Po to joks juodas recenzentas buvo nebaisus...“ Kadangi mano disertacija buvo greitai patvirtinta, tai padarė įspūdį Lietuvos veikėjams.

Su Romualdu Ozolu ir Antanu Rybeliu mąstėm, kaip po „Problemų“ redkolegijos „sustiprinimo“ užpildyti kultūrologinės literatūros leidybos spragas. Mūsų įsitikinimu, būtina turėti autentiškus žymiausių pasaulio filosofų tekstus lietuvių kalba: pirma, bendrą pasaulinės filosofijos panoramą (chrestomatijas), po to pačius veikalus. Šiandien geru žodžiu turiu prisiminti buvusius „Minties“ leidyklos vadovus S. Bautrėną, A. Garliauską ir J. Vaitkų. Sulaukę jų pritarimo, sumanėm leisti seriją „Filosofijos istorijos chrestomatijos“, kuri apimtų nuo seniausiųjų iki mūsų laikų. Reikėjo daug gudrauti, galvoti, kaip apeiti viešus ir slaptus cenzorius. Buvo sudaromi išankstiniai leidybiniai planai ir vežami į Maskvą tvirtinti. Svarstant leidybiniai planai keitėsi (vienos knygos iškisdavo, atsirasdavo kitų pavadinimai). Be Maskvos sankcijos negalėjo pasirodyti nė viena knyga (cenzoriai jų neskaitydavo ir neduodavo leidimo spausdinti).

Pastebėjom, kad planais galima manipuliuoti. Prieš pateikiant Maskvos instancijoms, jie buvo platinami knygynuose, įstaigose, buvo kaitaliojami. Jeigu knyga nepasirodydavo, skaitytojui nebuvo aišku kodėl. Gal autorius neparašė? Viešuose planuose galima buvo nurodyti vieną, o tarnybiniuose kitą. Vienu laiku planavom toms, skirtus antikai ir šiuolaikinei filosofijai. Planuose, skirtuose Lietuvos publikai, nurodėme antikos tomą, o Maskvai – XIX ir XX a. Vakarų Europos filosofijos (abu pavadinimai paantraštiniai, nes žinojome, kad jeigu lietuviški marksizmo cerberiai sužinos apie pastarosios knygos išleidimą, jie pakels tokį triukšmą, po kurio vargu ar knyga beišeitų). Maskvai pristatytoje anotacijoje teigta, jog remiantis konkrečiais pavyzdžiais, bus demaskuojama buržuazinė filosofija. Chrestomatijos išleidimui pritarė.

² Profesorius I. Ščipanovas, Maskvos universiteto TSRS tautų filosofijos istorijos katedros vedėjas, tada buvo laikomas didžiausiu TSRS tautų filosofijos istorijos žinovu.

Jautėme, kai pasirodys knyga, kils didžiulis skandalas (ji išvydo dienos šviesą 1974 m.). Todėl iš anksto pasirūpinome, kad Maskvoje leidžiamas žurnalas „Вопросы философии“ išspausdintų teigiamą recenziją (jo redakcijoje dirbo mano kurso draugas A. Šarovas, pakankamai pažangus žmogus). Recenzija pasirodė operatyviai – pralenkė lietuviškąjį „Komunistą“, kuriame šaunioji ketveriukė vėl parašė leidėjus triuškinantį straipsnį. Jis buvo parašytas be galo ne kvalifikuotai, painiojant rašytojus fantastus su filosofais, nežinant, kaip oficialioje Rusijos mokslinėje spaudoje vertinamas tas ar kitas mąstytojas. Recenzantai Vakarų komunistus išvadino revizionistais ir panašiai.

Mane išsikvietė LKP CK sekretorius ideologijai A. Barkauskas (žinojau, kad jis nemėgsta G. Zimano), nusinešiau žurnalą „Вопросы философии“, straipsnių iš įvairių oficialių leidinių, įrodančių autorių nekompetentingumą, kopijas. A. Barkauskas, susipažinęs su mano atnešta medžiaga, iš pasitenkinimo trynė rankas: „Na, šis šarlatanai šį kartą neišsisuks...“ Po kelių dienų G. Zimanas pasiprašė atleidžiamas iš antraeilėlių pareigų universitete.

Daug nerimo kėlė tomas, skirtas viduramžių filosofijai. Daugelio mūsų spaudai rengiamų filosofų tekstai niekad nebuvo spausdinami rusų kalba. Aurelijaus Augustino, Bonaventūros, Tomo Akviniečio, Jono Dunso Skoto ir kitų Katalikų bažnyčios autoritetų pasirodymas lietuvių kalba galėjo sukelti kovingųjų ateistų šoką, bet šį kartą mus išgelbėjo grynas atsitiktinumas.

1980 m. pasaulis šventė iškilaus mąstytojo Ibn-Sinos 1000 metų jubiliejų. UNESCO organizavo iškilmes jo gimtinėje, Bucharoje. TSRS delegacijoje buvo mūsų akademikas A. Žukauskas ir Jokūbas Minkevičius. „Minties“ leidyklos vadovai suskubo išleisti signalinį viduramžių filosofijos tomą (dar cenzorių nepasirašytą spaudai), kurio viršelyje buvo Ibn-Sinos portretas. J. Minkevičius įteikė jį tuometiniam UNESCO generaliniam direktoriui. Šis, pavartęs ir pamatęs Ibn-Sinos portretus, išgyrė (o tada TSRS nebuvo nieko išleista šio mąstytojo garbei). Sesijoje dalyvavo vyriausieji TSKP CK ideologai. Jie pasidžiaugė, kad lietuviai išgelbėjo TSRS garbę...

Kiekvienam chrestomatijos tomui Juozas Tumelis parengdavo išsamią lietuvišką bibliografiją, kurioje buvo suregistruoti ne tik visi anksčiau išleisti tekstai, bet ir filosofų paminėjimai. Tikslas – parodyti, jog ir anksčiau Lietuvoje domėtasi filosofija. Lygiagrečiai su ciklu „Filosofijos istorijos chrestomatija“ leidome seriją „Iš filosofijos palikimo“. Be rusų kalbos, jokia kita kalba imperijoje nebuvo išleista tiek filosofijos veikalų kaip lietuvių. „Filosofijos istorijos chrestomatijas“ leisdavome iki 30 tūkst. tiražu, „Filosofijos istorijose baruose“ – 10 tūkst.

Slinko laikas. Vieną 1982 m. vasario rytą mane nustebino G. Zimano skambutis. Iš nuostabos netekau žado. Ragelyje pasigirdo: „mūsų skaitytojai norėtų jus matyti savo

puslapiuose...“. Nieko nesupratau. Viskas paaiškėjo, kai į mano rankas pateko Maskvos žurnalas „Коммунист“ (1982, Nr. 2).

Nuolat dalyvavau Maskvos universiteto ir TSRS Mokslų akademijos Filosofijos instituto renginiuose, rašiau Rusijos akademineje spaudoje³. Vienoje tokioje mokslinėje konferencijoje sutikau R. Kosolapovą, TSKP CK narį, šio žurnalo vyriausiąjį redaktorių, kurį šiek tiek pažinojau iš studijų Maskvos universitete. Jis atnaujino mūsų pažintį ir pasiūlė ką nors parašyti jo žurnalui. Čia pat sutarėm, kad parašysiu straipsnį apie Filosofijos istorijos objektą (mano požiūris šiuo klausimu buvo diametraliai priešingas nusistovėjusioms ortodoksalių marksistų teiginiams). Straipsnis buvo išspausdintas su priedašu „Laiškas redakcijai“. Po to mane paliko ramybėje ne tik G. Zimanas, bet ir kiti lietuviškieji marksizmo ideologai.

Reikėjo kompensuoti „Problemų“ netektį. Šiandien tiksliai negaliu pasakyti, kam pirmajam iš mūsų grupės šovė mintis leisti tęstinį leidinį „Filosofijos istorijos baruose“. Tam vėlgi reikėjo sugalvoti, kaip apeiti visus barjerus⁴. „Minties“ leidykla turėjo teisę savo iniciatyva leisti tik knygas. Šios taisyklės negalima buvo pažeisti. Tačiau formato nustatymas, apiforminimas buvo leidyklos kompetencija. Ji galėjo leisti knygų serijas (bendras serijos pavadinimas ir atskirų knygų pavadinimai).

1980 m. pasirodė pirmoji serijos „Filosofijos istorijos baruose“ knyga „Laikas ir idėjos“. Įvesti skyreliai *Iš archyvų, Iš laiko perspektyvos, Filosofai apie...* ir t. t. Pirmojoje knygoje išspausdinti paskutiniai Levo Karsavino darbai. Tai pirmoji L. Karsavino publikacija okupacijos metais – bolševikiniame kalėjime rašyti rankraščiai.

Verta dėmesio ir pati šios publikacijos istorija. Gydytojas Vladas Šimkūnas kalėjo drauge su filosofu Abezės lageryje ir slaugė L. Karsaviną iki paskutiniojo jo gyvenimo atodūsiu. V. Šimkūnas išsaugojo filosofo lageryje parašytus rankraščius, kurie po gydytojo mirties liko jo žmonos archyve. Jaunuomenei L. Karsavinas buvo beveik nežinomas. Siekėm, kad ne tik Lietuvos praeities rašytojų palikimas būtų viešinamas, bet ir kad kitų tautų mąstytojų darbai taptų prieinami platesniam žmonių ratui, kad skaitytojas žinotų, jog be deklaruojamų marksistų esama ir kitokių filosofų. Suprasta, kad legalūs raštai plačiau išplinta ir labiau paveikia viešąją nuomonę negu nelegalūs.

Buvo sudaryta praeities palikimo skelbimo programa, ne visus planus viešai atskleidžiant. Tokiems praeities mąstytojams priklausė ir L. Karsavinas, Antanas Maceina, Stasys Šalkauskis. Patogiausia viešinti praeities mąstytojų kūrybą buvo per mokslines

³ Tai mane šalia L. Karsavino, V. Sezemano, V. Šilkarškio padarė Rusijos filosofu (žr.: П. В. А л е к с е в, *Философы России XIX–XX столетий*, Москва, 2002, с. 216).

⁴ Išsamiai apie filosofinės literatūros leidybos peripetijas papasakojo A. Rybelis: „Progos susitikti su filosofija sulaukiau...“, Antaną Rybelį kalbina Gediminas Mikelaitis, *Knygų aidai*, 2004, Nr. 4, p. 4–11.

konferencijas, nes jos buvo mažiausiai kontroliuojamos. Jos formavo viešąją nuomonę. Į konferencijas užklysdavo ir vienas kitas vilnietis. Po to galima būdavo leisti pranešimų tezes, kurios paplisdavo, nors ir nedideliame skaitytojų būrelyje, o mąstytojo pavardė įgaudavo šioki toki legalumą. Pamažu norimas vardas tapdavo žinomas. Į pagalbą pasitelkdavom asmenis, kurių pavardės darė įspūdį vietos funkcionieriams. Tai palengvindavo medžiagos skelbimą.

1970 m. kovo 5–6 d. surengėm pirmąją mokslinę konferenciją, skirtą Lietuvos filosofinio palikimo analizei. Svarbiausias mūsų tikslas – įrodyti, kad Lietuvoje buvo originali filosofinė mintis. Į konferenciją pasikvietėm filosofijos istorikus ir iš Rusijos, Baltarusijos, Ukrainos, Lenkijos. Svarbu buvo į apyvertą įvesti L. Karsavino darbus. Į konferenciją pakviečiau savo studijų bičiulį iš Maskvos universiteto laikų N. Semionkiną. Jis tada dirbo Visuomenių mokslų prie TSKP CK institute. Šis institutas tyrinėjo socialinius procesus, vykstančius tada vadinamajame *trečiajame pasaulyje*. Institutas palaikė plačius ryšius su tų šalių komunistų partijomis, konsultavo jų vadovus. Be abejonės, tokios firmos atstovo dalyvavimas darė įspūdį mūsų partokratams. N. Semionkinas, be savo tiesioginio darbo – Lotynų Amerikos nacionalinių judėjimų studijų, domėjosi rusų religine filosofija. Pasiūliau jam padaryti pranešimą apie L. Karsaviną. Jis pasirinko neutralią temą *N. Karsavino antropologija*. 1971 m. „Problemų“ antrajame numeryje išspausdinome jo to paties pavadinimo straipsnį, nepamiršdami pridėti autoriaus titulą. Jis padarė įspūdį mūsų *ideologinio grynumo* sergėtojams. Tada šventai laikytasi senovės romėnų patarlės: *kas galima Jupiteriui, tas negalima jaučiui*. Ieškota kelių, kaip supažindinti visuomenę su mūsų kultūriniu palikimu. Reikėjo išlaukti reikiamo momento. Sugalvoję naują leidinį, mąstėm, kaip savo sumanyką realizuoti.

Lietuviškieji ideologai visus maskviečius, jų supratimu, dirbančius reprezentacinėse Maskvos mokslinėse įstaigose, laikė *Jupiteriais*, o jais savo darbuose galėjo pasiremti *jaučiais*. Pats N. Semionkinas prisipažino, kad jeigu toks jo straipsnis būtų paskelbtas rusiškai ir jį pamatytų jo viršininkai, – nepaglostytų. Manau, jis sakė tiesą.

1989 m., būdamas TSRS Aukščiausios Tarybos nariu, susitikau su žurnalo „Огонёк“, garsėjusio savo laisvamanybe, vyriausiuoju redaktorium V. Korotičiu, kuris taip pat buvo TSRS liaudies deputatas. Kai šis pasiūlė bendradarbiauti žurnale, aš pasiūliau parašyti straipsnį apie L. Karsavino kalėjimo rankraščius. Trumpai pagalvojęs, jis pasakė: „dar ankstoka rašyti apie GULAG‘o kalinių kūrybą...“ Tuo tarpu pas mus N. Semionkino straipsnis atvėrė vartus L. Karsavino kūrybos tyrinėjimams. Tačiau nesiryžom paminėti, kad tie darbai parašyti kalėjime.

Ruošėmės ne tik L. Karsavino mokslinei „reabilitacijai“, bet ir kitų mąstytojų rankraštinųjų darbų publikacijai. Visų pirma su R. Ozolu ir A. Rybeliu nutarėm supažindinti skaitytoją su L. Karsavino kalėjimo rankraščiais. Cenzūra nieko nebūtų praleidusi iš

privataus archyvo, kurį tuomet aš saugojau, juo labiau darbų, parašytų kalėjime. Sutarėm su Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyno vadovu Vytautu Bogušiu (Seimario Vytauto Bogušio tėvu), kad aš, paėmęs iš V. Šimkūno našlės L. Karsavino rankraščius, o jis, pasitaręs su L. Karsavino dukroms, įteisins jų buvimą Vilniaus universiteto Bibliotekos rankraštyne ir garantuos jų saugumą. Rengėm dirvą, kad galėtume įteisinti Lietuvos filosofijos studijas.

Serijos „Filosofijos istorijos baruose“ knygoje „Laikas ir idėjos“ pasirodė mano straipsnis „Paskutinieji Levo Karsavino darbai“. Jame buvo apžvelgti kalėjime parašyti mąstytojo darbai, nurodant, kad spausdinama iš universiteto rankraštyno fondų, žinoma, neužsimenant, kaip tie veikalai ten pateko. Be to, ten pat paskelbtas ir L. Karsavino lageryje parašytas darbas „Autoriaus pasikalbėjimas su pozityvistu ir skeptiku „Dvasios ir Kūno“ proga“.

Panašiai rengėmės skelbti ir Stasio Šalkauskio kūrybinį palikimą, kurį išsaugojo filosofo žmona Julija. Mane su Šalkauskiene ir jos sūnumi Julium supažindino Vanda Zaborskaitė. Taip sužinojau apie saugomą šio iškilaus Lietuvos filosofo palikimą.

Juozas Girmius iš Bostono man rašė, kad rengia spaudai S. Šalkauskio palikimą ir pasiuntė S. Šalkauskio raštų pirmąjį tomą⁵, kurio negavau (jis atsidūrė Vilniaus universiteto bibliotekos specfonde). Tai buvo tie patys filosofo tekstai, kuriuos mes rengėmės išleisti. Bet už Atlanto išleisti raštai būtų prieinami tik nedaugeliui. Norejosi, kad filosofo veikalai plačiau pasklistų Lietuvoje. Tai galima buvo padaryti leidžiant S. Šalkauskio raštus serijoje „Iš Lietuvos filosofijos palikimo“. Tokią mintį puoselėjo ir „Minties“ leidyklos Filosofijos redakcijos vedėjas Antanas Rybelis. Šalkauskio šeima pritarė šiam sumanymui ir rankraščius perdavė man. Aš vėl su V. Bogušiu atlikau panašią kaip su L. Karsavino rankraščiais operaciją: J. Šalkauskienė perdavė juos į universiteto rankraštyną.

Reikėjo parengti „visuomenę“, nes S. Šalkauskis buvo pelnęs reakcionieriaus ir klerikalo šlovę. Tokios nuomonės apie filosofą buvo ir asmenys, niekada neskaitę jo veikalų ir nebūtinai abejingi Lietuvos kultūrai. Reikėjo ne tik pakeisti jų negatyvią pažiūrą į mąstytoją, bet ir padaryti sąjungininkais tolesnėje leidybinėje veikloje. Juk žmogaus mąstyseną vienaip ar kitaip veikia turima informacija.

Teko imtis parengiamosios diplomatijos. Serijos „Filosofijos istorijos baruose“ knygoje „Būtis ir laikas“ (1983) išspausdinau straipsnį „Rankraštinis S. Šalkauskio palikimas“. Jame plačiai citavau filosofo veikalus, ypač laišką A. Smetonai, kuriame profesorius piktinosi autoritariniu režimu, įspėjo apie artėjantį kraštui pavojų. Ten pat pateikiau ištrauką iš nespausdinto S. Šalkauskio veikalo „Bendroji estetika“. Žurnale „Problemos“ (33) išspausdinau kitą minėto veikalo ištrauką. Net LKP CK ideologai

⁵ Juozo Girmiaus laiškas B. Genzeliui, *Problemos*, 2003, t. 63, p. 140, 144.

nieko blogo neižvelgė S. Šalkausio kūryboje. Po to serijoje „Iš Lietuvos filosofinio palikimo“ pasirodė S. Šalkausio *Raštų* pirmasis tomas. Taip buvo atvertas kelias šio išskilus lietuvių filosofo veikalų leidybai. Panašiai teko elgtis ir kitose situacijose.

Besiformuojant Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžiui, minėtų leidinių redakcinių kolegijų nariai B. Genzelis, Bronius Kuzmickas, J. Minkevičius ir R. Ozolas buvo išrinkti į Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Iniciatyvinę grupę, vėliau į Tarybą, o A. Rybelis ir J. Tumelis – į Sąjūdžio seimą.